ΕΤΟΣ Γ΄. *Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης τῇ 10 Μαρτίου 1913* ΑΡΙΘ. 116.

ΠΟΙΜΗΝ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΚΗΡΥΓΜΑ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ
ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗι ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΔΑΠΑΝΗι ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΤΑΜΕΙΩΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ

ΟΜΙΛΙΑ Ζ΄.

ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΣΕΥΧΕΣΘΑΙ

«Πρὸς Σὲ προσεύξομαι Κύριε.... Προσκυνήσω »πρὸς ναὸν ἅγιόν σου ἐν φόβῳ σου». (Ψαλμ. Ε΄ 8.)

Ἡ ἔννοια τῆς προσευχῆς, τὸ ἀναγκαῖον, ἡ δύναμις καὶ τὸ εὔκολον τῆς προσευχῆς, ταῦτα πάντα κατεδείξαμεν διὰ τῶν προηγουμένων ὁμιλιῶν ἡμῶν. Καιρὸς εἶναι ἤδη νὰ καταδείξωμεν καὶ τοὺς διαφόρους τρόπους τοῦ προσεύχεσθαι, καθὼς καὶ τοὺς κανόνας, τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν νὰ ἀκολουθῶμεν, ὅταν προσευχώμεθα διὰ νὰ ἀποβῇ εἰς ἡμᾶς καρποφόρος καὶ σωτήριος ἡ προσευχή.

Ἡ προσευχὴ εἶναι ἰδιαιτέρα τ. ε. ἀτομικὴ ἢ δημοσία. Ἡ ἀτομικὴ προσευχὴ εἶναι ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερική. Ἡ δημοσία κατ᾽ ἀνάγκην εἶναι ἐξωτερική. Ἡ ἀτομικὴ ἐσωτερικὴ προσευχὴ εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν κάμνομεν χωρὶς νὰ ἀπαγγέλλωμεν λέξεις. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ προσευχὴ τοῦ προφήτου Ἠλιού, ὅταν ἀνελθὼν ἐπάνω εἰς τὸ Καρμήλιον ὄρος ἐκάθισε χαμαὶ καὶ ἔθηκε τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἀναμέσον τῶν ἑαυτοῦ γονάτων. *«Καὶ Ἠλιοὺ ἀνέβη ἐπὶ τὴν Κάρμηλον καὶ ἔκυψεν ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ἔθηκε » τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἀναμέσον τῶν γονάτων αὐτοῦ».* Τοιαύτην ἐσωτερικὴν προσευχὴν ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἡ γυνὴ τοῦ Ἐλκανά, ὅταν ἦλθεν εἰς Σηλὼμ νὰ παρακαλέσῃ τὸν Θεὸν νὰ λύσῃ τὴν ἑαυτῆς στείρωσιν καὶ χαρίσηται εἰς αὐτὴν τέκνον. Προσηυχήθη τότε αὕτη ἐκ τοῦ βά-

θους τῆς ἑαυτῆς καρδίας χωρὶς νὰ ἀκούηται ἡ φωνὴ αὐτῆς, ὁ δὲ Θεὸς εἰσήκουσε τῆς προσευχῆς αὐτῆς καὶ ἐχαρίσατο αὐτῇ υἱὸν τὸν Σαμουήλ. «*Καὶ αὕτη ἐλάλει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῆς, καὶ τὰ χείλη αὐτῆς ἐκινεῖτο, καὶ » φωνὴ αὐτῆς οὐκ ἠκούετο*».

Ἀτομικὴ ἐξωτερικὴ προσευχὴ εἶναι ἡ ἐκδηλουμένη δι᾿ ἐξωτερικῶν αἰσθητῶν σημείων καὶ ἰδίᾳ ἡ ἀπαγγελλομένη διὰ λέξεων, διὰ ζώσης φωνῆς. Ὁ προφητάναξ λέγει. «*Κύριε, τὰ χείλη μου ἀνοίξεις καὶ τὸ στόμα » ἀναγγελεῖ τὴν αἴνεσίν σου.... Φωνῇ μου πρὸς Κύριον ἐκέκραξα, φωνῇ » μου πρὸς Κύριον ἐδεήθην*». Ἀλλ᾿ εἶναι ἄλλο τι ὁλόκληρον τὸ ψαλτήριον, εἰμὴ προσευχὴ οὐ μόνον λαλουμένη, ἀλλὰ καὶ ψαλλομένη; Ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ δὲ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς διδάσκει ἡμᾶς νὰ προσευχώμεθα διὰ ζώσης φωνῆς. «*Οὕτως οὖν προσεύχεσθε ὑμεῖς. Πάτερ » ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*». Διὰ ζώσης φωνῆς προσηυχήθη καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν.... «*ἐπῆρε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπε· » Πάτερ, ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, δόξασόν σου τὸν υἱόν*». Καὶ ἐν τῷ κήπῳ τῆς Γεθσημανῆ, «*θεὶς τὰ γόνατα προσηύχετο λέγων· Πάτερ, μὴ τὸ θέλημά » μου, ἀλλὰ τὸ σὸν γενέσθω*». Ἐπαναλαμβάνει δὲ τὴν προσευχὴν ταύτην τρεῖς φοράς. Καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐπίσης ἐν τῷ Ὑπερῴῳ διὰ ζώσης φωνῆς προσηυχήθησαν. «*Καὶ προσευξάμενοι εἶπον. Σὺ Κύριε, καρδιογνῶστα » πάντων*». Βραδύτερον δὲ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος προτρέπεται τοὺς Κολασσαεῖς, ὅπως δοξάσωσι τὸν Θεὸν νουθετοῦντες ἑαυτοὺς «*ψαλμοῖς καὶ » ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς ἐν χάριτι, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ » καρδίᾳ ὑμῶν τῷ Κυρίῳ*».

Τέλος ἡ δημοσία προσευχή, ἡ ἀπὸ κοινοῦ γινομένη προσευχὴ εἶναι ἡ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας προΐστανται οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς, καὶ ἡ ὁποία γίνεται καθ᾿ ὡρισμένας ἡμέρας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ ὅλου τοῦ λαοῦ. Ἡ δημοσία λοιπὸν προσευχὴ δὲν εἶναι ἡ τυχοῦσα προσευχή, ἀλλὰ προσευχὴ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας νομοθετηθεῖσα καὶ παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀντλοῦσα τὸ κῦρος καὶ τὴν δύναμιν αὐτῆς. Ἡ δημοσία προσευχὴ εἶναι προσευχὴ ἐπιβεβλημένη, ὑποχρεωτικὴ δι᾿ ὅλον τὸν λαόν. Τὸ κύριον δὲ καὶ τὸ σπουδαιότατον τῆς δημοσίας προσευχῆς μέρος εἶναι ἡ κατ᾿ αὐτὴν τελουμένη θεία λειτουργία, θεία Μυσταγωγία, ἤτοι ἡ προσφερομένη ἀναίμακτος θυσία ὑπὲρ τοῦ σύμπαντος κόσμου, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποχρεοῦται νὰ παρίσταται ὅλος ὁ Χριστιανικὸς λαὸς κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ.

Ἐμάθομεν τί εἶναι ἐσωτερικὴ ἤτοι νοερὰ καὶ καρδιακὴ, οὕτως εἰπεῖν, προσευχή, τί εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ προσευχὴ, καὶ τί ἡ δημοσία, ἡ ἀπὸ κοινοῦ παρ᾿ ὅλου τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ γινομένη προσευχή. Τόρα ἂς ἐξετάσωμεν καὶ ποία ἐξ ὅλων τούτων εἶναι ἡ ἀναγκαιοτέρα.... Ἀπαντῶμεν ἀμέσως μὲ μίαν λέξιν. Ὅλα τὰ περιγραφέντα εἴδη τῆς προσευχῆς εἶναι ἐξ ἴσου ἀναγκαῖα διὰ τοὺς ἑπομένους λόγους.

Εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐσωτερικὴ προσευχή. Ἐὰν προσευχώμεθα ἐκστομίζοντες χειμάρρους λέξεων χωρὶς συγχρόνως νὰ προσεύχηται καὶ ἡ καρδία ἡμῶν, τότε ἡ προσευχὴ ἡμῶν εἶναι καθαρὸς Φαρισσαϊσμός. Οἱ ὑπερήφανοι καὶ ἐγωϊσταὶ Φαρισσαῖοι εἶχον τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν μακρά, ἦσαν καταφορτωμένοι ἀπὸ φυλακτήρια, καὶ ἵσταντο ἐν τῷ μέσῳ

τῶν Συναγωγῶν, ἢ ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν, καὶ εἰς τὰ μέρη ταῦτα τὰ συχναζόμενα ὑπὸ πολλοῦ κόσμου προσηύχοντο προσευχὰς μακράς, διὰ νὰ προσελκύσωσι τὴν προσοχὴν τῶν ἀνθρώπων, «*ὅπως ἂν φανῶσι τοῖς » ἀνθρώποις*». Ἀλλὰ τὴν προσευχὴν ταύτην ἀποδοκιμάζει ὁ Σωτήρ, καὶ διὰ τοῦτο παραγγέλλει καὶ ἐντέλλεται ἡμῖν νὰ προσέξωμεν μὴ μιμηθῶμεν τοὺς ὑποκριτὰς Φαρισσαίους, ἀλλὰ νὰ προσευχώμεθα ἐκ τοῦ βάθους τῶν καρδιῶν ἡμῶν, διὰ νὰ ἀκούῃ ἡμᾶς ὁ Θεός. Ὁ δὲ Θεὸς ἀκούει οὐχὶ τὰς φλυαρίας τῶν χειλέων, ἀλλὰ τὰς κραυγὰς τῆς καρδίας. Ἄλλως ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει θὰ εἴπῃ καὶ εἰς ἡμᾶς ὁ Θεός, ὅ,τι εἶπε διὰ τὸν Ἰουδαϊκὸν λαόν· «*ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χείλεσί με τιμᾷ, ἡ δὲ καρδία αὐτοῦ » πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ*».

Εἶναι ἀναγκαία ἡ ἐξωτερική, ἡ διὰ ζώσης φωνῆς προσευχή, διότι ὁ ἄνθρωπος σύγκειται ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος. Ἀνάγκη λοιπόν, καθ' ὃν χρόνον ἡ ψυχὴ ἐξυψοῦται πρὸς τὸν Θεὸν νὰ κινῆται καὶ τὸ σῶμα καὶ νὰ ἐξωτερικεύῃ, νὰ ἐκφράζῃ διὰ τῆς κραυγῆς τὰ αἰσθήματα τῆς ψυχῆς. Ὁ προφήτης Ὠσηὲ προέτρεπε τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαὸν νὰ μετανοήσῃ, νὰ ἐπιστρέψῃ πρὸς τὸν Κύριον καὶ νὰ ὑποσχεθῇ ὅτι ἀντὶ τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς θὰ ἐχορήγει αὐτῷ θὰ ἀνταπέδιδε *καρπὸν χειλέων* αὐτοῦ· «*ἐπιστράφητε πρὸς Κύριον τὸν Θεὸν ὑμῶν. Εἴπατε αὐτῷ· ὅπως μὴ λάβητε » ἀδικίαν, καὶ λάβητε ἀγαθά, καὶ ἀνταποδώσομεν καρπὸν χειλέων ἡμῶν*». Τί πρᾶγμα εἶναι οὗτοι οἱ καρποὶ τῶν χειλέων, τοὺς ὁποίους ὑπόσχονται ὅτι θὰ προσφέρωσι, θὰ ἀνταποδώσωσιν εἰς τὸν Θεόν; Εἶναι ἡ διὰ ζώσης φωνῆς, ἡ ἀπὸ στόματος προσευχή. Εἶναι λοιπὸν εὐπρόσδεκτος καὶ εὐάρεστος τῷ Θεῷ ἡ διὰ ζώσης φωνῆς προσευχή, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Προφήτην Ὠσηὲ εἶναι θυσία προσαγομένη τῷ Θεῷ διὰ τῶν χειλέων. Πρέπει δέ, Χριστιανοί μου, νὰ γινώσκητε, ὅτι ὑπάρχουσι στιγμαὶ ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ἃς τοιαῦτα εὐσεβῆ αἰσθήματα κατακυριεύουσιν αὐτὸν καὶ καταπλημμυροῦσι τὴν καρδίαν αὐτοῦ, ὥστε τὸ σῶμα ὁλόκληρον συγκλονίζεται ὑπὸ τῆς ἱερᾶς καὶ εὐλαβοῦς ἐκείνης συγκινήσεως· ἡ γλῶσσα ἀναγκάζεται νὰ λαλήσῃ, ἡ φωνὴ ἀλαλάζει, τὰ γόνατα κάμπτονται καὶ κλίνουσι πρὸς τὴν γῆν, αἱ χεῖρες σταυροῦνται, οἱ ὀφθαλμοὶ ὑψοῦνται πρὸς τὸν οὐρανόν, τὰ δάκρυα κρουνηδὸν καταρρέουσιν. Ὅταν λοιπὸν ἡ προσευχὴ ἐξέρχηται ἐκ τοῦ βάθους καρδίας συγκεκινημένης, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ κινηθῇ καὶ τὸ σῶμα πρὸς ἐκδήλωσιν τοῦ συνέχοντος τὸν ἄνθρωπον εὐσεβοῦς συναισθήματος. Ὁ Προφήτης Δαυῒδ ἀνέκραξεν· «*ηὐφράνθη ἡ καρδία μου καὶ ἠγαλλιάσατο* ***ἡ γλῶσσά μου***».... «***Τὰ χείλη » μου*** *ἐπαινέσουσί σε,.... εὐλογήσω σε ἐν τῇ ζωῇ μου, ἐν τῷ ὀνόματί σου »* ***ἀρῶ τὰς χεῖράς μου***». Ἀλλ' οὐδὲν ἐξισοῦται πρὸς τὸ ἐπεισόδιον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον περιγράφει ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἑξῆς. Οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Ἰωάννης εἶχον φυλακισθῆ ὑπὸ τῶν Ἀρχιερέων καὶ κατόπιν ἀπελύθησαν. Ἐλθόντες δ' ἐκεῖ, ὅπου ἦσαν καὶ οἱ λοιποὶ μαθηταὶ συνηγμένοι διηγήθησαν ἐνώπιον ὅλης τῆς ὁμηγύρεως ὅλα ὅσα τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐποίησε δι' αὐτῶν, καὶ πρὸς τούτοις, ὅτι διὰ τοῦ κηρύγματος αὐτῶν εἶχον πιστεύσει εἰς τὸν Χριστὸν πεντακισχίλιοι ἄνδρες. Ἡ ὁμήγυρις ἀκούσασα ταῦτα δὲν καταλαμβάνεται ὑπὸ ἁπλοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλ' ἐγείρεται σύσ-

σωμος ὡσεὶ εἷς ἄνθρωπος, ὑψοῦσι τὴν φωνὴν αὐτῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ προσεύχονται ὅλοι μαζὶ λέγοντες. «*Δέσποτα, σὺ ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν » καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ὁ διὰ στόματος » Δαυΐδ τοῦ παιδός σου εἰπών, ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν » κενά;.... Καὶ τὰ νῦν, Κύριε ἔπιδε ἐπὶ τὰς ἀπειλὰς αὐτῶν, καὶ δὸς τοῖς » δούλοις σου μετὰ παρρησίας πάσης λαλεῖν τὸν λόγον σου....*» Ἡ θερμὴ αὕτη προσευχή, τὴν ὁποίαν ὑπηγόρευσεν ἡ καρδία ἐξεδήλωσε δὲ ὁλόκληρον τὸ σῶμα, δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἐνεργείας, διότι ἀμέσως μετὰ τὴν προσευχὴν συνέβη καὶ ἐκεῖ ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς εἶχε συμβῆ ἐν τῷ ὑπερῴῳ. «*Καὶ δεηθέντων αὐτῶν ἐσαλεύθη ὁ τόπος, ἐν ᾧ » ἦσαν συνηγμένοι, καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντε; Πνεύματος ἁγίου, καὶ ἐλά- » λησαν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ μετὰ παρρησίας*».

Τέλος, εἶναι ἀναγκαία ἡ δημοσία προσευχή, ἡ προσευχὴ δηλονότι ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ, διότι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι Θεὸς τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ Θεὸς ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ, ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος. Λοιπὸν ὁ λαὸς ὀφείλει νὰ προσεύχηται σύσσωμος δημοσίᾳ ἐν τοῖς ἱεροῖς τόποις, οἱ ὁποῖοι εἶναι καθωρισμένοι διὰ τὴν προσευχήν. Τοιοῦτοι δὲ τόποι ἦσαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος καὶ αἱ Συναγωγαί. Ἐν ἀρχῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦσαν αἱ κατακόμβαι, σήμερον δὲ οἱ ἱεροὶ Ναοί. Λοιπὸν ἐντὸς τῶν ἱερῶν Ναῶν δέον νὰ προσεύχηται ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰς διὰ τὴν προσευχὴν καθωρισμένας ἡμέρας, ἤτοι τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς. Νὰ προσεύχηται δὲ διὰ τοῦ ἱερέως· διὰ τοῦ ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἔχει καθῆκον ἀπαράβατον νὰ προσεύχηται ἐξ ὀνόματος τοῦ λαοῦ· διὰ τοῦ ἱερέως, ὁ ὁποῖος, καθὼς λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, «*λαμβάνεται μὲν ἐξ ἀνθρώ- » πων, ἀλλὰ καθίσταται ὑπὲρ ἀνθρώπων τὰ πρὸς τὸν Θεόν, ἵνα προσ- » φέρῃ δῶρά τε καὶ θυσίας ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τοῦ λαοῦ καὶ ἑαυτοῦ, » διότι καὶ αὐτὸς περίκειται ἀσθένειαν*». Ὁ λαὸς ὀφείλει νὰ προσεύχηται ἐν τῷ ἱερῷ Ναῷ κατὰ τὰς τυπικὰς διατάξεις τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως βασιλεύῃ κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς τάξις καὶ εὐπρέπεια, ὅπως παραγγέλλει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγων· «*πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γενέ- » σθω*». Ἐπειδὴ δὲ τὸ σπουδαιότατον καὶ κυριώτατον τῆς προσευχῆς καὶ ἐν γένει τῆς δημοσίας λατρείας μέρος εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, διὰ τοῦτο ὁ λαὸς ὀφείλει νὰ παρίσταται ἐν αὐτῇ μετὰ παραδειγματικῆς εὐλαβείας, *μετὰ φόβου Θεοῦ, πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης*, κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν καὶ ἑορτήν.

Ἐμάθομεν ἤδη, Χριστιανοί μου, τί εἶναι ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ καὶ δημοσία ἀπὸ κοινοῦ προσευχή, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἔχομεν καθῆκον ἀπαράβατον νὰ προσευχώμεθα τακτικῶς καὶ ἀνελλειπῶς κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτασίμους ἡμέρας. Λοιπὸν ἂς προσευχώμεθα πάντες οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί.

Α΄) Ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν· διότι ἐὰν ἡ προσευχὴ δὲν εἶναι ἐσωτερική, δὲν εἶναι ἔχχυσις τῆς καρδίας, ἑπομένως εἶναι οὐχὶ ἀληθής, ἀλλὰ ψευδής, καθ' ὑπόκρισιν προσευχή. Ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα καὶ ἀλήθεια καὶ θέλει ἑπομένως οἱ προσευχόμενοι ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ νὰ προσεύχωνται. «*Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ » δεῖ προσκυνεῖν*».

Β΄) Ἄς προσευχώμεθα καὶ διὰ τῆς ἀπὸ στόματος, διὰ ζώσης φωνῆς προσευχῆς· διότι τὰ ἐσωτερικὰ εὐλαβῆ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ φυσικὸν λόγον ἐμπνέει καὶ ἐξεγείρει ἡ ἀληθὴς προσευχή, ταῦτα κατ᾽ ἀνάγκην πρέπει νὰ ἐξωτερικεύωνται καὶ ἐκδηλῶνται διὰ τῆς ἐξωτερικῆς προσευχῆς.

Γ΄) Ἄς προσευχώμεθα καὶ δημοσίᾳ κατὰ τὰς ὡρισμένας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἁγίας ἡμέρας καὶ τοὺς καθωρισμένους ἱεροὺς τόπους. Ἄς προσευχώμεθα ὅλος ὁμοῦ ὁ λαὸς καὶ γέροντες καὶ νέοι καὶ παρθένοι καὶ νεανίσκοι, καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ὑπομάζια βρέφη, ὅπως ἐντέλλεται αὐτὸς ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου Ἰωήλ. «*Συναγάγετε λαόν, ἁγιάσατε Ἐκκλησίαν, » ἐκλέξασθε πρεσβυτέρους, συναγάγετε νήπια θηλάζοντα μαστούς, ἐξελ- » θέτω νυμφίος ἐκ τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ, καὶ νύμφη ἐκ τοῦ παστοῦ αὐ- » τῆς.... Καὶ ἔσται πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθή- » σεται*». Γένοιτο.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑΙ ΟΜΙΛΙΑΙ

ΟΜΙΛΙΑ Δ΄.

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΦΥΣΙΚΟΝ ΑΙΣΘΗΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Ἀγαπητοὶ Χριστιανοί.

Ἐλέγαμεν εἰς τὴν προηγουμένην ὁμιλίαν, ὡς θὰ ἐνθυμοῦνται ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἀκροατὰς εὑρέθησαν προχθὲς εἰς τὴν ἀπαγγελίαν, ὅτι ἡ *Λειτουργία* εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ ἱερατείου τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκτέλεσις ὡρισμένων θρησκευτικῶν πράξεων ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ. Ἔπρεπε βεβαίως σήμερον νὰ προβῶ ἀμέσως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θρησκευτικῆς ἐννοίας, τὴν ὁποίαν ἔχει παρ᾽ ἡμῖν τὸ ὄνομα τῆς Λειτουργίας. Ἀλλὰ τί φοβοῦμαι ὅτι θὰ συμβῇ; Θέλοντες νὰ δώσωμεν τὴν ἔννοιαν αὐτῆς, θὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀναφέρωμεν λέξεις καὶ ἐννοίας ἄλλας, τὰς ὁποίας δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ τὰς ἐννοοῦν ὅλοι μου οἱ ἀκροαταί, ὥστε νὰ ἐλπίζω τότε ὅτι θὰ ἀκολουθοῦν εὐκόλως τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μας. Διότι τί περιλαμβάνει ἡ Λειτουργία ἡμῶν ὑπὸ τὴν γενικὴν καὶ εὐρυτέραν ἔννοιάν της; Τῆς ἱεροτελεστίας τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, καὶ ἰδίως ἐκείνας αἱ ὁποῖαι συνοδεύουν τὴν τέλεσιν τῶν Μυστηρίων. Ἀλλὰ τὰ Μυστήρια ὁμοῦ μὲ τὰς λοιπὰς ἱερὰς ἀκολουθίας καὶ πράξεις συναποτελοῦν τὴν Χριστιανικὴν λατρείαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεία Λατρεία εἶναι καὶ αὐτὴ ἡ ἐξωτερίκευσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματός μας. Δὲν σᾶς φαίνεται λοιπόν, ἀγαπητοί, ὅτι πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κυρίου καὶ ἰδιαιτέρου ζητήματος, εἶναι ἐπάναγκες νὰ ἐνδιατρίψωμεν προηγουμένως εἰς ἄλλα τινὰ θέματα γενικὰ μὲν ἀληθῶς, ἀλλ᾽ ἐξ ἴσου

ἐνδιαφέροντα καὶ συντελεστικὰ εἰς τὸν σκοπόν μας; Καὶ ἀληθῶς, ἀγαπητοί. Τί εἶναι ἡ θρησκεία ἐν γένει; Τί δὲ εἶναι ἡ θεία λατρεία κατὰ τρόπον ἐκτενέστερον; Ἰδοὺ ποῦ πρέπει πρῶτον ν' ἀπαντήσωμεν. Καὶ πρῶτον πάλιν σήμερον περὶ τοῦ τί εἶναι θρησκεία γενικῶς; Ποῖος μᾶς ἔδωκεν αὐτήν; Ποία δὲ εἶναι ἡ σημασία της εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων; Περὶ ἑνὸς ἑκάστου ἐξ αὐτῶν θὰ σᾶς ὁμιλήσω μὲ ὀλίγας λέξεις ἐφεξῆς.

Πολλοί, ἀγαπητοί, νομίζουν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν διαφέρουσι ποσῶς ἀπὸ τὰ ζῷα εἰμὴ ὡς πρὸς τὸν νοῦν καὶ μόνον. Εἶναι πράγματι δῶρον τοῦ Θεοῦ πολυτιμότατον τὸ λογικὸν ἡμῶν, τὸ ὁποῖον μᾶς ἀναβιβάζει ὑψηλότερα πολὺ ἀπὸ τὰ κτήνη, τὰ μὴ ἔχοντα τὸ θεῖον τοῦτο δῶρον, τὰ ἄλογα, ὡς ὀνομάζονται αὐτά. Πόσον χρεωστοῦμεν διὰ τοῦτο νὰ εὐγνωμονῶμεν τὸν Θεόν, ὅστις ἐν τῇ ἀπείρῳ του φιλανθρωπίᾳ ἔδειξε τόσην ἰδιαιτέραν πρόνοιαν περὶ ἡμῶν! Καὶ ὅμως,—δὲν τὸ ἀρνεῖσθε καὶ ὑμεῖς, εἶμαι βέβαιος περὶ αὐτοῦ,—καὶ ὅμως, λέγω, εἶναι λυπηρὸν ὅτι πολλὰς φορὰς πολλοὶ ἐκ τῶν ἀνθρώπων, τῶν προικισμένων μὲ τὸ χάρισμα τοῦ λογικοῦ, φαίνονται κατώτεροι ἀπὸ τὰ ζῷα ὡς πρὸς τὰς πράξεις καὶ τὰς διαθέσεις των! Πολλάκις,—εἶναι ἐντροπὴ καὶ νὰ τὸ εἴπῃ τις, ἀλλ' εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἀληθές,—τὰ ἄλογα τὰ ζῷα παρουσιάζουν, ἔστω καὶ ἀσυναισθήτως, τοιαῦτα προτερήματα καλά, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπεθύμει τις νὰ ἔχουν πολλοὶ ἐκ τῶν ἀνθρώπων. Τίς ἐξ ἡμῶν, σᾶς ἐρωτῶ, τίς ἐξ ἡμῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς θλιβερὰς ἐλλείψεις καὶ κακουχίας πολλῶν ἐκ τῶν ὁμοίων μας, δὲν ἔλαβε πολλάκις ἀφορμὴν νὰ ἐκπλαγῇ μὲ τὴν ἐγκράτειαν, μὲ τὴν εὐγνωμοσύνην, μὲ τὴν διάκρισιν, τὸν σεβασμὸν καὶ μὲ τὴν ἀφοσίωσιν τῶν ζῴων, τὰ ὁποῖα μάλιστα καὶ ἀγαπῶμεν διὰ τοῦτο; Ἄλλο λοιπόν, ἀγαπητοί, εἶναι τὸ κυριώτερον ἰδίωμα, τὸ ὁποῖον μᾶς χωρίζει ἐκ τῆς τάξεως τῶν ζῴων περισσότερον παρ' ὅλα τὰ λοιπὰ πνευματικὰ χαρίσματά μας. Ποῖον εἶναι τοῦτο; Ἡ θρησκεία, ἢ τὸ θρησκευτικόν μας αἴσθημα, ὁποῖον ὁλότελα δὲν ἔχουσι τὰ κτήνη. Μόνον ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ παραδέχεται τὴν ὕπαρξιν Θεοῦ. Μόνον ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰς θέσιν νὰ συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ καθῆκον νὰ πιστεύῃ, νὰ τιμᾷ, νὰ ἐκφράζῃ πρὸς τὸν Πλάστην του τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς ἀνάγκας του καὶ νὰ ζητῇ τὴν προστασίαν του. Τοῦτο δὲ καὶ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς θρησκείας, ἥτις, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον ἰδίωμα, τὸ ὁποῖον διακρίνει τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ἀναδεικνύει ἀσυγκρίτως τελειότερον ἀπὸ τὰ κτήνη.

Διότι πῶς τὴν ἀπέκτησεν, ἀγαπητοί, ὁ ἄνθρωπος τὴν ἰδέαν τὴν θρησκευτικήν, ἥτις τόσῳ τὸν χαρακτηρίζει; Οἱ ἄνθρωποι χάρις εἰς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν διανοητικήν των ἱκανότητα ἠδυνήθησαν νὰ κάμουν πολλὰς ἀνακαλύψεις καὶ ἐφευρέσεις, μὲ τὰς ὁποίας ὠφελήθη καὶ προώδευσε πολὺ ἡ ἀνθρωπότης. Διὰ τοῦτο αὕτη καὶ εὐγνωμονεῖ καὶ ἐπαινεῖ δικαίως ὡς εὐεργέτας της μεγάλους τοὺς ἐφευρέτας τούτους καὶ τοὺς καλλιεργητὰς τοῦ πολιτισμοῦ. Ἓν ὅμως πρᾶγμα παγκόσμιον καὶ ἀνεκτίμητον εἰς τὴν ἀξίαν του δὲν εἶναι ποσῶς ἀνθρωπίνη ἐφεύρεσις, διότι εἶναι ἀπ' εὐθείας δῶρον τοῦ Θεοῦ. Ποῖον εἶναι τοῦτο; Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς θρησκείας, καὶ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς αὐτὸς ἐφύτευσεν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ποῖος μᾶς πληροφορεῖ, παρακαλῶ, περὶ αὐτοῦ; Ἡ ἱστορία, ἡ ὁποία εἶναι μάρτυς ἀψευδής. Τί δὲ λέγει

αὕτη σχετικῶς; Μὴ ζητήσητε, φωνάζει, ἀνθρώπους εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, οἱ ὁποῖοι νὰ μὴ ἔχουν μίαν, ἔστω οἱανδήποτε θρησκείαν, διότι δὲν θὰ εὕρητε τοιούτους. Καὶ παρατηρήσατε τὸν βίον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, τῶν δύο τούτων σπουδαιοτέρων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ἦσαν οὗτοι ἄνθρωποι ἀνεπτυγμένοι, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου; Μάλιστα. Καὶ ὅμως εἶχαν τοὺς Θεούς των, τοὺς ὁποίους καὶ ἐτίμων μὲ εὐλάβειαν. Δὲν ὑπῆρξαν ἄλλοι λαοὶ ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι ἀμόρφωτοι, ἀπολίτευτοι, ἄγριοι, χωρὶς πολιτισμόν; Μάλιστα δυστυχῶς. Καὶ ὅμως καὶ αὐτοὶ εἶχαν καὶ ἔχουν τὴν θρησκείαν των ἔστω καὶ τοῦ ἐσχάτου εἴδους τῆς εἰδωλολατρείας. Τὸ λοιπὸν πολιτισμένοι ἢ καὶ βάρβαροι λαοί, ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, πεπαιδευμένοι καὶ ἀγράμματοι, ὅλοι ἔχουν τὰς θρησκευτικάς των ἰδέας, ὅλοι ἔχουν τὴν θείαν των λατρείαν, τοὺς ναούς των, τοὺς ἱερεῖς των, τὰς θυσίας των. Καὶ εἶναι ἄλλο βέβαια τὸ ζήτημα, ἂν ἡ θρησκεία αὕτη, περὶ τῆς ὁποίας πρόκειται ἐδῶ ὁ λόγος γενικῶς, δὲν ἦτο ἡ τελεία, ὁποία εἶναι μόνον ἡ Χριστιανική. Ἐν τούτοις δὲ τί συμπεραίνομεν ὡς πρὸς τὸ ζήτημά μας; Ὅτι ἀφοῦ ἡ θρησκεία εἶναι πρᾶγμα γενικὸν εἰς ὅλους τοὺς λαούς, πρέπει νὰ εἶναι τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἀνάγκη, πρέπει νὰ εἶνέ τι τοιοῦτο, ἄνευ τοῦ ὁποίου νὰ μὴ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ζήσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν, ὅπως δὲν δύναταί τις νὰ συντηρηθῇ σωματικῶς χωρὶς νὰ φάγῃ καὶ νὰ πίῃ. Ναί εἶναι ἡ βρῶσις καὶ ἡ πόσις τῆς ψυχῆς μας ἡ θρησκεία. Ἢ διὰ νὰ σᾶς ἐκφρασθῶ μὲ ἄλλας λέξεις ἐξ ἴσου παραστατικάς· ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα εἶναι σπόρος, τὸν ὁποῖον ὁ Δημιουργὸς ἐφύτευσεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ψυχῆς μας· εἶναι φυτὸν ἐρριζωμένον εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς ἡμῶν, ὅπου τὸ ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς αὐτός. Διὰ τοῦτο καὶ κλίνει φυσικὰ πρὸς τὸν Θεόν, ὅπως τὸ ἄνθος τὸ γνωστὸν κοινῶς μὲ τὸ ὄνομα *ἥλιος* στρέφεται πάντοτε πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἡλίου, ὅστις τὸ φωτίζει καὶ ζωογονεῖ. Ἢ διὰ νὰ τὸ ἐννοήσετε καλύτερα ἀκόμη, ὅπως ὁ μαγνήτης σύρει πρὸς τὸ μέρος του τὸν σίδηρον· ὅπως τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ τρέχει πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς θαλάσσης διὰ νὰ χυθῇ ἐντὸς αὐτῆς· ὅπως τέλος εἶναι νόμος φυσικός, ὅταν ἡ πέτρα ἐκσφενδονισθῇ εἰς τὸν ἀέρα νὰ ἐπιστρέφῃ πάλιν εἰς τὴν γῆν, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἶναι νόμος θεῖος τῆς ψυχῆς τῆς ἀνθρωπίνης νὰ ἕλκεται, ἤγουν νὰ σύρεται, νὰ ἀνυψώνεται πρὸς τὸν Θεὸν ὡς πρὸς τὸν ἥλιόν της, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ περιμένει τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν ἀναζωογόνησίν της. Ἡ κλίσις λοιπὸν αὐτὴ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἡ προσέλκυσις αὐτή, ἢ τὸ μαγνήτισμά της ὑπὸ τοῦ Πλάστου καὶ Δημιουργοῦ, αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς θρησκείας, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν γενικῶς εἰς τὴν παροῦσαν ὁμιλίαν.

Ποία δὲ εἶναι ἡ ἀσφάλεια αὐτῆς, ἤτοι τῆς θρησκείας, εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων; Ἂν μελετήσωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς πλάσεως αὐτῶν καὶ διὰ μέσου ὅλων τῶν αἰώνων, θὰ παρατηρήσωμεν καλῶς, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἡ ἐξωτερίκευσις ὅλων σχεδὸν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐπάνω εἰς αὐτὴν στηρίζεται καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν λαῶν. Αἱ πράξεις αἱ περισσότεραι, οἱ νόμοι, τὰ ἔθιμα, αἱ τέχναι, τὰ ποιήματα, ὁ οἰκογενειακὸς βίος—ὅλα ταῦτα εἶναι ὁ καθρέπτης ἢ ἡ εἰκὼν τῆς θρησκείας ἑνὸς λαοῦ.

Καὶ πραγματικῶς ποῖος εἶναι ὁ βίος ὁ πρῶτος τῶν ἀνθρώπων, τὸν ὁποῖον ἡ ἱστορία μᾶς ἀναφέρει; Ἡ θρησκεία. Περὶ τίνος ὁμιλοῦν καὶ πραγματεύονται τὰ πρῶτα καὶ ἀρχαιότατα βιβλία, τὰ ὁποῖα ἔγραψαν οἱ σοφοὶ ἄνθρωποι; Περὶ θεῶν καὶ θρησκείας. Ποίαν ἐξυπηρέτουν ὅλαι αἱ λεγόμεναι ὡραῖαι τέχναι, ἤτοι ἡ ἀρχιτεκτονική, ἡ γλυπτική, ἡ μουσική, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα θαυμάζονται καὶ σήμερον ἀκόμη; Τὴν θρησκείαν. Ποῖοι ἦσαν οἱ κυριώτεροι φίλοι καὶ ὑποστηρικταὶ τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ; Οἱ λειτουργοὶ τῆς θρησκείας, οἱ ἱερεῖς. Ὥστε πράγματι ἡ θρησκεία εἶναι εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ὡς ἄλλος ἥλιος, ὁ ὁποῖος ζωογονεῖ καὶ τρέφει τὰ ὡραιότατα ἄνθη τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων τόσον τῶν ἀτόμων ὅσον καὶ τῶν λαῶν. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ εἴπῃ τις, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι τοὐτ᾽ αὐτὸ ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ἀγαπητοί, ὅτι ἐφ᾽ ὅσον ἦτο σεβαστὴ ἡ θρησκεία καὶ δὲν ἀνεμιγνύετο μὲ δεισιδαιμονίας καὶ ἄλλας ἀνοησίας, ἦσαν καὶ οἱ εὐσεβεῖς λαοὶ μεγάλοι καὶ ἀκμαῖοι. Ἐφ᾽ ὅσον δὲ οἱ ἄνθρωποι ἑνὸς ἔθνους ἐδείκνυον ἀσέβειαν καὶ ἀπιστίαν καὶ περιεφρόνει τὴν θρησκείαν ὁ λαός, τότε καὶ τὸ ἔθνος τοῦτο ἐξησθένει καὶ ὑπετάσσετο εἰς ἄλλους λαούς. Διότι ὅταν ὁ λαὸς γίνῃ ἄθρησκος καὶ ἀσεβής, τότε οὗτος ὁμοιάζει μὲ τὸ φυτόν, τὸ ὁποῖον ἔχασε τὴν ζωτικότητά του, ἢ μὲ τὸ δένδρον τὸ ὁποῖον δὲν τὸ δροσίζει πλέον ὁ οὐρανός, οὔτε τὸ φωτίζει καὶ τὸ θερμαίνει ὁ ζωογόνος ἥλιος. Τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς ἀναλόγως τῆς εὐλαβείας ἢ τῆς ἀπιστίας τῶν λαῶν τὸ παρουσιάζει μὲν ὁ Ἰσραηλιτικὸς λαός, τοῦ ὁποίου ὁ βίος ὅλος καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ κοινωνικὸς κατὰ τρόπον ἰδιαίτερον ἐσχετίζετο μὲ τὴν θρησκείαν, τὸ παρουσιάζει δὲ καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς καὶ τὸ ἀρχαῖον Κράτος τῶν Ρωμαίων. Πότε οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὀλιγάριθμοι αὐτοὶ ἐνίκων κατὰ κράτος τὰ ἑκατομμύρια τῶν Μήδων καὶ τῶν Περσῶν; Πότε ἔδειξαν τὰς περισσοτέρας καὶ τὰς μεγαλυτέρας των ἀρετάς; Ὅταν ἐσέβοντο τοὺς Θεούς των καὶ τὰ θρησκευτικά των ἔθιμα, ὅταν δηλαδὴ ἔζων καὶ ἐνήργουν μὲ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς θρησκείας. Πότε καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἔγιναν κοσμοκράτορες; Πρὸ τοῦ ἀκόμη διαφθαροῦν θρησκευτικῶς, ὥστε νὰ ἀνακηρύττουν ὡς Θεοὺς καὶ τοὺς πλέον διεφθαρμένους καὶ κακούργους αὐτοκράτοράς των. Καὶ ἦτο ἡ θρησκεία τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων ὄχι ἡ τελεία, καὶ ἐν τούτοις εἶχε τόσην ἐπανέργειαν εἰς τὸν βίον τῶν ἀτόμων καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐνδόξων τούτων λαῶν, ὥστε ὁμοῦ μὲ αὐτὴν νὰ στέκουν καὶ νὰ πίπτουν, νὰ εὐημεροῦν καὶ νὰ συγκαταστρέφωνται. Ποίαν δὲ δύναμιν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν καὶ ποῖα ἀποτελέσματα ἀσύγκριτα ἐπίσης πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἔχει ἡ τελεία θρησκεία, τὴν ὁποίαν πρεσβεύομεν ἡμεῖς σήμερον; Ἀλλὰ διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν ὅπως πρέπει κατὰ πόσον εἶναι ἀνώτερος ὁ Χριστιανισμὸς ὑπ᾽ αὐτὴν τὴν ἔποψιν εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσωμεν προηγουμένως πρῶτον μὲν ποία περίπου ἦτο ἡ θρησκεία τῶν Ἐθνικῶν καὶ ποία ἡ τῶν Ἰουδαίων. Περὶ τούτων δὲ θὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὰς ἑπομένας ὁμιλίας.